

دایرة المعارف دین (زیر نظر میرچا الیاده)

بهاء الدین خرمشاهی

در قرن بیستم در سراسر جهان، به ویژه در اروپا و امریکا کوششهای بزرگی در تدوین انواع فرهنگها و دایرة المعارفهای يك یا چند جلدی، مختص به يك دین، علی الخصوص یهودیت، مسیحیت، اسلام، آئین بودا، آئین هندو یا ادیان به طور کلی انجام گرفته است. و آثار بسیاری در این زمینه، انتشار یافته است.^۱

دایرة المعارف دین و اخلاق

در میان دایرة المعارفهای که به دین به طور کلی پرداخته است، از همه قدیمتر، معروفتر، معتبرتر و مفصلتر دایرة المعارف دین و اخلاق^۲ ویراستهٔ جیمز هیستینگز^۳ (۱۸۵۲ - ۱۹۲۲) محقق روحانی و مسیحیت شناس و دین پژوه اسکاتلندی است. این اثر در ۱۳ جلد، در فاصلهٔ سالهای ۱۹۰۸ - ۱۹۲۶ انتشار یافته است، و پس از آن بارها، بدون تجدیدنظر، تجدید چاپ یافته است

بعضی از منتقدان این دایرةالمعارف را دارای دید پوزیتیویستی می دانند. که اهمتی است نابجا. بعضی فاقد رنگ عرفانی می دانند، که حرفی بجاست. منتقدان خوشبین تر برآنند که این دایرةالمعارف از سه بعد نظری، عملی (آئینی، عبادی) و اجتماعی دین، فقط به بُعد نظری (تئوریک و تئولوژیک) و اخلاقی - فلسفی آن پرداخته است. بعضی هم با یادآوری اینکه بیش از شصت هفتاد سال از انتشار آن می گذرد، می خواهند آن را کهنه و مهجور و بالتیجه منسوخ و کم ارزش قلمداد کنند. شك نیست که هر اثر علمی و تحقیقی خواه و ناخواه - در عصر جدید به سرعت - کهنه می شود، ولی هر اثر کهنه ای کلاسیک یعنی دارای ارج و اعتبار ثابت و محرز نمی گردد. حال آنکه ارج و اعتبار این دایرةالمعارف - با آنکه فی الواقع محصول علمی و تحقیقی قرن نوزدهم است که در ربع اول قرن بیستم انتشار یافته - همچنان محرز و محفوظ است و از مراجع کلاسیک در تحقیقات دینی است. در يك مقایسه اجمالی (در حد مقابله يك جلد) چنین به نظر رسید که مقالات اسلامی و اسلامشناسی در دایرةالمعارف هیستینگز به فراوانی مقالات دایرةالمعارف الیاده - که معرفی اش موضوع این مقاله است - نیست. ولی کیفیت و عمق تحقیق - و گاه نیز طول مقالات - اسلامشناسی هیستینگز قابل توجه است. مقایسه انتقادی و ارزیابانه این دو دایرةالمعارف، نیاز به تحقیق و ژرفکاوی دارد که در بضاعت نگارنده این سطور و نیز در گنجایش این مقاله نیست.^۴

*

تحقیقات دینی و تاریخ ادیان و دین پژوهی و دین شناسی در پنجاه - شصت سال اخیر تحول و تکامل بسیاری پیدا کرده است. تازه ترین اثری که در این زمینه انتشار یافته دایرةالمعارف دین^۵ ویراسته میرچا الیاده است که محصول پژوهشهای نوین و نگرش نوبه دین است؛ و بی آنکه ناسخ دایرةالمعارف دین و اخلاق، ویراسته هیستینگز باشد، اثری مستقل و متفاوت و به يك تعبیر مکمل آن و خواندنی تر از آن است. و قطع نظر از امتیازات دیگر، این فرق و فایده جدید را دارد که برخلاف دایرةالمعارف دین و اخلاق - که عمدتاً به قلم غریبان و با نگاه غربی نوشته شده - نویسندگان این دایرةالمعارف جدید که بالغ بر ۱۴۰۰ نفراند، از سراسر جهان و از حوزه ادیان مختلف با آن همکاری کرده اند.

میرچا الیاده (۱۹۰۷-۱۹۸۶) دین شناس، قوم شناس، هندشناس و پژوهندهٔ اساطیر و سمبلها، داستان نویس رومانیائی در بخارست به دنیا آمد. بخشی از تحصیلات دانشگاهی خود را در همانجا گذراند. چهار سال در هند به مطالعه فلسفه و ادیان و فرهنگ هند، به ویژه یوگا، و زبان سانسکریت پرداخت. سپس به رومانی بازگشت و تر دکترای خود را که دربارهٔ یوگا بود گذراند. و به تدریس در دانشگاه بخارست پرداخت. و مقالات بسیاری در زمینهٔ تاریخ و تطبیق ادیان و فولکور و نیز چند داستان قابل توجه نوشت. در ۱۹۴۰ وابستهٔ فرهنگی در لندن شد و در سال ۱۹۴۱ به لیبون منتقل شد. پس از پایان جنگ دوم جهانی به پاریس رفت و به تدریس در سوربن - و پس از آن در اغلب دانشگاههای اروپا - پرداخت. از سال ۱۹۵۷ استاد تاریخ ادیان در دانشگاه شیکاگو شد. بعضی از آثار او عبارتند از: اسطورهٔ بازگشت ابدی^۶؛ قدسی و دنیوی^۷؛ انگاره‌های دین تطبیقی^۸؛ اسطوره، رؤیاهای و رازها^۹ و اثر چند جلدی تاریخ مفاهیم دینی^{۱۰}. اخیراً دواثر از او به فارسی ترجمه شده است. نخست چشم انداز اسطوره^{۱۱}، دیگر اسطورهٔ بازگشت جاودانه^{۱۲}. الیاده در دههٔ اخیر عمرش به طرح ریزی و نظارت بر تألیف و تدوین دایرةالمعارف دین ادامه می داد، تا اینکه پس از تکمیل تدوین این دایرةالمعارف، و درست یک ماه پس از نگارش پیشگفتار خود بر آن، در آوریل ۱۹۸۶ درگذشت^{۱۳}.

او در تفسیر و تحلیل پدیده‌های دینی، روش و نگرش تازه‌ای داشت. بر آن بود که نمایندگانی (سمبولیسم) دینی، بهترین جلوهٔ پاسخ خلاقانه‌ای است که انسان - انسانی که از نظر او فطرتاً دین ورز^{۱۴} است - به هیبت هستی و حضور در کیهان ناپیدا کران می دهد. انسان نهایتاً با کیهان همسو و همساخت است (همان هماهنگی و همسانی جهان صغیر با جهان کبیر که ریشه در اندیشه‌های دینی و عرفانی کهن دارد). و اساطیر کهن که حکم صورزلی یا اعیان ثابت^{۱۵} را دارند، هنوز و همچنان در ذهن و زندگی انسان جدید هم نفوذ دارند. وی بر آن بود که تاریخ و تحقیق ادیان همدلی و انساندوستی ای به بار می آورد که بسی فراتر و اصیل تر از اومانیسیم غیر دینی غربی است.

او در مقدمهٔ خود بر دایرةالمعارف دین (ص ۱۱) می نویسد: "تاریخ ادیان سرگذشت مواجههٔ انسان با امر قدسی است، یعنی یک پدیدهٔ فراگیر که در صورتهای

مختلفی جلوه کرده است.^{۳۳}

روش و نگرش او تلفیقی و چند وجهی و کثرت گرایانه و همراه با وسعت مشرب است و آمیزه‌ای است از مردم شناسی، پدیدارشناسی، به شیوه هوسرل، ساختگرائی، و تأویل و کشف معنای باطنی یا هرمنوتیک^{۱۶}. این نکته هم به عنوان ضلعی از نگرش او شایان ذکر است که او قدس یا امر قدسی یعنی جوهر مشترك همه جلوه‌های حیات و فرهنگ دینی را امری اصیل، بسیط، واحد و تحویل ناپذیر^{۱۷} (غیر قابل تجزیه و تحویل به حقایق، امور، عناصر، تجارب و معارف دیگر) می‌داند.

دایرةالمعارف دین، به زبان انگلیسی، در ۱۶ مجلد (جلد شانزدهم: فهارس راهنما)، در حدود ۸۰۰۰ صفحه، و ۸ میلیون کلمه، در مدت هفت سال تدوین و در سال ۱۹۸۷ انتشار یافته است. این اثر گراندقدر دارای ۲۷۵۰ مقاله اصلی است و ۱۴۰۰ نفر از دین شناسان و پژوهندگان ادیان مختلف از پنجاه کشور جهان با آن همکاری کرده‌اند. در این اثر تاریخ ادیان گذشته و حال سراسر جهان در سراسر تاریخ معرفی شده‌اند. طبعاً رجال دینی، کتب مقدس، نهادها، آداب و شعائر و مناسک و مراسم و معتقدات و نظریه‌ها و نمادها، قصص، اصطلاحات، مفاهیم و نیز ربط سایر حوزه‌های فرهنگی نظیر فلسفه، هنر، علم، سیاست، حقوق و اخلاق و نظایر آنها با دین و مقولات دینی را نیز از نظر دور نداشته‌اند.

مضامین و مفاهیم مشترك بین ادیان، یا جداگانه یا اغلب تحت يك عنوان کلی و يك مقاله سراسری و چند بخشی بررسی شده است. فی المثل در مقاله‌ای مفصل تحت عنوان attributes of God (اسماء و صفات الهی) این مسأله را در یهودیت، مسیحیت و اسلام بررسی کرده‌اند. مقالات امضادار است و در پایان هر مقاله کتابشناسی توصیفی منابع آمده است.

گروه ویراستاران، یا همکاران اصلی الیاده، یا به عبارت دیگر متخصصان موضوعی ده نفر هستند. ویراستاران ساده و ویراستاران و مشاوران فنی و سایر اهل فن بیش از پنجاه نفراند. ویراستاران مقالات اسلامشناسی این دایرةالمعارف، دونفراند. یکی چارلز آدامز، اسلامشناس و استاد دانشگاه مك گیل و بینانگذار مؤسسه مطالعات اسلامی آن دانشگاه در کانادا (که شعبه تهران آن، وابسته به

دانشگاه تهران، زیر نظر آقای دکتر مهدی محقق اداره می شود). دیگری خانم آنماری شیمیل اسلامشناس و ایرانشناس و پژوهندة عرفان و ادیان شرقی، استاد دانشگاه هاروارد. در بخش بعدی این مقاله دربارهٔ مقالات مربوط به اسلام در این دایرةالمعارف، بحث خواهیم کرد. اینک لازم است به روش و نگرشی که الیاده و همکاران او در طرح ریزی و تدوین دایرةالمعارف دین داشته اند بپردازیم.

الیاده در آغاز پیشگفتار یا دیباچهٔ خود می نویسد: "چنین دایرةالمعارفی، بایست پیشتر از اینها تدوین می شد. در همهٔ زمینه‌های مطالعات دینی - در سنن دینی تاریخی، همچنین در نظامهای دینی امی^{۱۸} ("بدوی") - "انفجار اطلاعات" دهه‌های اخیر، عرضهٔ جدید مواد تحقیقی موجود را ایجاب می کرده است. به علاوه، در نیمقرن اخیر رهیافتهای روشمندانۀ نوین و تفسیر و تأویلهای کارآمدتر، دانش ما را از ارزش وجودی، کارکرد اجتماعی، و خلاقیت فرهنگی دینی سراسر تاریخ، ارج و اعتباری تازه بخشیده است. ما اکنون ذهن و رفتار انسان دین ورز [= هومو رلیجیوسوس] را بهتر در می یابیم و دربارهٔ منشأ، رشد و بحرانهای ادیان مختلف جهان بیشتر می دانیم." (دیباچه، ص ۹).

سپس از کشفیات باستانشناسی و متن یابی نظیر بازیابی آثار گنوسی در نجع حمادی (مصر علیا) و مخطوطات کومران در حوالی بحرالمیت و ترجمه و تصحیح بسیاری از متون مقدس، علی الخصوص مربوط به ادیان آسیائی سخن می گوید. و می افزاید: "همچنین دریافت ما از عرفان اسلامی به مدد آثار لوئی ماسینیون تحول اساسی یافته است. نیز هانری کرین و شاگردانش ابعاد مغفول ماندهٔ سنت باطنی اسماعیلی را آشکار کرده اند." (همانجا).

الیاده در طی این دیباچه به اهمیت شناخت و بازشناسی اسطوره‌ها و تفسیر نمادها (سمبلها) و توجه به نظامهای غریبی چون آئین هرمسی و کیمیا - که در چین و هند و یونان و مصر و جهان اسلام و اروپا نفوذ و گسترش عمیق و مدیدی داشته؛ و حتی نیوتون با آن دیدگاه علمی به کاوشهای جدی کیمیاگرانه می پرداخته - و نیز یوگا اشاره دارد. نیز از نقش پژوهش در مذاهب "امی" و ابتدائی و فولکورهای دینی روستائی و اهمیت همه و هر یک در پدید آوردن یک بینش یگانی و فراگیر از پدیدهٔ دینی سخن می گوید. در جای دیگر از دیباچه می نویسد:

"در طرح ریزی این دایرةالمعارف، هدف ویراستار و گروه همکارانش

توصیف دقیق، روشن، و عینی کل تجارب بشری از امر قدسی بوده است. امیدوارم به سنتهای دینی بزرگ و کوچک، یعنی به ادیان تاریخی و ابتدائی، به نظامهای دینی شرق و غرب، توجه شایسته و منصفانه کرده باشیم. به ویژه آرزو داریم از "تحویل"^{۱۹} و جانبداری فرهنگی غربی پرهیز کرده باشیم. ما بیشتر از سایر کتب مرجع مربوط به دین، به ادیان غیر غربی، میدان داده‌ایم. سرانجام نظر به طرح بین المللی این دایرةالمعارف، از محققان پنج قاره جهان دعوت کرده‌ایم که مقالات مربوط به حوزه‌های تحقیق و تخصص خود را بنویسند.^{۲۰} (ص ۱۱)

جوزف م. کیتاگاوا^{۲۱} یکی از ویراستاران عمده و متخصصان موضوعی این دایرةالمعارف و همکار مؤثر و نزدیک الیاده، در پیشگفتار خود در همین زمینه می‌نویسد: "ویراستاران با الیاده توافق داشتند که روش اساسی، در تدوین این دایرةالمعارف باید "علم تاریخ ادیان" باشد، که خود دو بعد دارد، تاریخی و سیستماتیک. در این چارچوب، بعد تاریخی مبتنی بر مناسبات متقابل بین تاریخچه‌های هر یک از ادیان - اعم از پیش از تاریخی، سرآغاز تاریخی، تاریخی، پیش از جدید، جدید یا "ابتدائی" معاصر - و تاریخ خود دین - یعنی اساطیر، نمادها، شعایر و نظایر آن - است. نقش سیستماتیک عبارت است از پژوهشهای پدیدارشناسی، تطبیق جامعه‌شناختی و روانشناختی ادیان (کوششهای خود الیاده در این زمینه، مصطلح به مطالعه ریخت‌شناختی [مورفولوژیک] دین است)."^{۲۲} (ص ۱۵).

همو در تکمیل این بحث می‌نویسد: "در ویرایش هر دایرةالمعارفی درباره "دین" ما ناگزیریم با مسائلی دست و پنجه نرم کنیم که ویراستاران دایرةالمعارفهای دیگر گرفتار آن نیستند. یکی از این گونه مسائل همانست که ریچارد نیبور^{۲۱} آن را معنای "درونی" و "بیرونی" پدیده‌های دینی نامیده است. ویلفرد کنت ول اسمیت^{۲۲} در جایی گفته است که از نظر بیگانگان، اسلام صرفاً دین اقوام مسلمان است. ولی از نظر مسلمانان اسلام دین حق است. دایرةالمعارف ما جداً کوشیده است که در این مورد بین معانی درونی یعنی کلامی (الهیاتی)، رستگاری شناسی^{۲۳} و معانی بیرونی، یعنی تاریخی، جامعه‌شناختی، مردم‌شناختی، و فرهنگی توازن ایجاد کند. ولی بعید است که کوششهای ما ستهندگان را که فقط متمسک به معنای "درونی" یا "بیرونی" دینی هستند کاملاً خشنود کند. بیشک کسانی هستند که فکر

می کنند تنها سنت دینی آنان حقیقت شامل و کامل را در بردارد. حد دایرة المعارف ما نیست که خود را با این مسأله درگیر کند. ” (همانجا).

طبیعی است که با این روش و نگرش، الیاده و همکارانش قائل به حق و باطل در ادیان نیستند. یعنی دعاوی حقانیت (یا از نظر مخالفان: بطلان) فرقه‌ها و نهضتها و جریانها و مفاهیم و مقولات دینی را داوری و ارزشگذاری نمی کنند. حتی ادیان را به دو قسمت عمده الهی (و حیانی) و غیر الهی نیز تقسیم نمی کنند.

جنبه اسلامشناسی این دایرة المعارف

تحقیقات اسلامشناسی و مقالات مربوط به دین اسلام و مذاهب اسلامی (علی الخصوص تشیع) در این دایرة المعارف حجم و کیفیت قابل ملاحظه‌ای دارد. اینک برای اینکه این جنبه از دایرة المعارف دین بهتر شناخته شود، و برای مزید اطلاع اهل تحقیق، فهرست تقریباً کامل عناوین مقالات اسلامی این دایرة المعارف را در چند بخش یاد می کنیم:

۱) مقالاتی که مربوط به اعلام رجال و فرقه‌ها و مکتب‌ها و مفاهیم و اصطلاحات اسلامی هستند و عیناً تحت عنوان عربی، حرف به حرف نویسی شده‌اند:

علی عبدالرازق [۱۸۸۸ - ۱۹۶۶]، حقوقدان، سیاست دان و فقیه مصری که صاحب آثار و آراء بحث انگیزی در فقه سیاسی و مخصوصاً نظریه حکومت در اسلام است؛ عبدالجبار همدانی؛ عبده؛ افغانی (اسدآبادی)، سیدجمال الدین؛ آقاخان؛ ابوهدیل علاف؛ ابوحنیفه؛ ابویوسف قاضی؛ احمدیه؛ سیداحمد خان؛ عایشه بنت ابی بکر؛ علویون؛ علی بن ابی طالب [ع]؛ علیشیر نوائی؛ سیدامیر علی (مورخ و مصلح شیعه هندی معاصر)؛ ابوالحسن اشعری؛ اشعریه؛ عاشورا - که بسی از عاشورای دایرة المعارف اسلام (انگلیسی) بهتر است - حشاشین؛ عطار؛ بخاری (صاحب صحیح)؛ بیضاوی؛ بیرونی؛ خلافت؛ دعوت؛ درویشان؛ ذکر؛ دروز؛ الیجا محمد (۱۸۹۷ - ۱۹۷۵)؛ رهبر نهضت مسلمانان سیاه امریکا)؛ فلسفه فارابی؛ فاطمه [ع]؛ غیبت (از معتقدات شیعه)؛ غزالی (ابوحامد)؛ حدیث؛ حافظ شیرازی؛ حلاج؛ حنابله؛ حرم و حوطه؛ حسن بصری؛ ابن فارض؛ ابن عطاء الله؛ ابن بابویه؛ ابن باجه؛ ابن حرم؛ ابن خلدون؛ ابن رشد؛ ابن سینا؛ ابن تیمیه؛ ابن تومرت؛ اعجاز؛ ایجی (قاضی

عضدالدين)؛ اجماع؛ اجتهاد؛ اخوان الصفا؛ امامت؛ ايمان و اسلام؛ اقبال لاهوری؛ اشراقیه؛ اسلام [مقاله اسلام در این دایرة المعارف در حدود هفتاد صفحه است، و متشکل از ده مقاله است: نگرش کلی، اسلام در شمال افریقا، اسلام در اسپانیا، اسلام در جنوب صحرای افریقا، اسلام در قفقاز. اسلام در آسیای مرکزی، اسلام در چین، اسلام در جنوب آسیا، اسلام در جنوب شرقی آسیا، اسلام در غرب جدید، اسلام در آمریکاها] شریعت یا فقه / حقوق اسلامی Islamic law؛ سال دینی اسلامی Islamic religious year؛ تحقیقات اسلامی Islamic studies؛ "جماعت اسلامی"؛ جهاد؛ جنید؛ کعبه؛ ابوبکر کلاباذی؛ کلام؛ خانقاه؛ خارجیان (خوارج)؛ امیر خسرو؛ نجم الدین کبری؛ محمد علی لاهوری (از رهبران احمدیه)؛ مذهب؛ مدرسه؛ مجلسی (محمد باقر)؛ مالکوم ایکس (۱۹۲۵ - ۱۹۶۵)، رهبر سیاسی و دینی مسلمانان سیاه آمریکا)؛ مالک بن انس؛ مصلحت؛ ماتریدی؛ ماوردی؛ سید ابوالاعلی مودودی؛ مولد [= مولد النبی، میلاد و اعیاد میلاد حضرت محمد (ص)]؛ معراج؛ مسجد mosque؛ محمد [ص]؛ محمد احمد (متمهدی سودانی)؛ ملاصدرا؛ مسلم؛ اخوان المسلمین Muslim Brotherhood؛ معتزله؛ ناصر خسرو؛ نظام؛ نظام الدین اولیاء؛ نبوت؛ نور محمد [ی] [= حقیقت محمدیه]؛ کسب (در کلام اشعری: Occasionalism)؛ قاضی؛ قرامطه؛ قیاس؛ قرآن؛ رابعه عدویه؛ محمد رشید رضا؛ روضه خوانی؛ فخرالدین رازی؛ جلال الدین رومی؛ سعدی؛ سماح؛ صلاة؛ محمود شبستری؛ شافعی؛ شهادت (به وحدانیت خداوند)؛ شهرستانی (عبدالکریم)؛ شیخ الاسلام؛ شیخیه؛ شیعه/ تشیع [Shiism]، شامل سه بخش نگرش کلی، اسماعیلیه، اثنی عشریه]؛ احمد سرهندی؛ تصوف (Sufism)؛ صحبت؛ شهاب الدین یحیی سهروردی؛ سنت؛ طبری (محمد بن جریر)؛ تفسیر؛ تفتازانی؛ تقیه؛ طریقت؛ تعزیه؛ تلاوت؛ نصیرالدین طوسی؛ علماء؛ عمر بن خطاب؛ امت؛ اصول الفقه؛ وهابیه؛ ولایت؛ شاه ولی الله؛ وقف؛ زکات؛ زمخشری.

چنانکه اشاره شد عنوان این مقالات همه به زبان اصلی عربی است و به انگلیسی حرف به حرف نویسی شده است. و چنانکه مشاهده شد یک مورد غریب، یعنی "روضه خوانی" هم فارسی است. به آنها هم که تحت معادل انگلیسی شان وارد شده اند، اشاره کردیم.

۲) مقالاتی که مستقلاً اسلامی نیست، و طبعاً تحت عنوان انگلیسی وارد شده، ولی بخشی از آن اسلامی است: الفبا alphabets؛ ادیان عربی Arabian religions (که به هر حال بی ارتباط با اسلامشناسی نیست)؛ اسماء و صفات الهی attributes of God؛ کیمیا alchemy؛ احکام نجوم astrology؛ کفر blasphemy؛ خوشنویسی/خطاطی Calligraphy؛ اعتقادات Creeds؛ تدبیر منزل domestic observances؛ جنگهای صلیبی Crusades؛ اکسیر Elixir؛ آخرت شناسی eschatology؛ روزه Fasting؛ اختیار و تقدیر Free will and Predestination؛ خدا God؛ شمایل کشی/صورت نگاری iconography؛ سحر/جادو magic؛ انتظار ظهور منجی [کما بیش برابر با مهدویت Messianism]؛ تجدد modernism؛ عرفان mysticism؛ وحدت وجود Pantheism؛ زیارت/حج Pilgrimage؛ شعر Poetry؛ جدل/مناظره polemics؛ روح/نفس soul؛ پرستش/عبادت worship.

۳) مقالاتی که احتمال مباحث اسلامی در آنها هست. و در مقاله حاضر درباره آنها تفحص و استقصای تام نشده است، نظیر: وحی revelation؛ جهان دیگر/آخرت Other world؛ حیات اخروی afterlife؛ محراب altar؛ فرشتگان/ملائکه angels؛ شیطان Satan؛ قصص یکایک انبیاء؛ مشاهد مشرفه shrines؛ بهشت و دوزخ Heaven and Hell؛ بست/حرم sanctuary؛ رستاخیز/بعث resurrection؛ آختنه Circumcision؛ جغرافیا؛ تاریخ؛ معماری؛ مکتب نو افلاطونی؛ و دهها نمونه دیگر. در پایان این مبحث، این نکته را باید افزود که مراد از طرح جنبه اسلامشناسی دایرة المعارف دین به عنوان نمونه بود، نه داوری در باب ارزش و کفایت و اعتبار مقالات اسلامشناسی آن. اگر حوزه دینی دیگری انتخاب می شد، امکان نداشت که بتوانیم اینهمه نمونه و مثال مانوس به دست دهیم. مقالات مربوط به ادیان ایرانی، به ویژه آئین زردتشت، آئین مهر، آئین مزدک، آئین مانی، نیز در این دایرة المعارف، کما و کیفاً قابل توجه است.

گروه ادیان

این دایرة المعارف به مطالعه همه پدیده های دینی و ادیان در سراسر تاریخ و جغرافیا می پردازد. با آنکه طبعاً به ادیان بزرگی چون اسلام، یهودیت و مسیحیت و آئین هندو مقالات بیشتری اختصاص یافته است، ولی این امر به معنای نادیده

گرفتن ادیان کوچکتر یا گمنام تر یا مهجور (و منقرض) اعم از باستانی و نوین (در اصطلاح خود این دایرةالمعارف) نیست. مقالات بسیاری "به گروه ادیان" - نه يك دين خاص - اختصاص دارد از جمله: ادیان اژه‌ای؛ ادیان آفریقائی؛ ادیان سیاهان آمریکا؛ ادیان آکائی (ساحل عاج)؛ ادیان عربی؛ ادیان قطبی؛ ادیان استرالیائی؛ ادیان بنگالی؛ ادیان کارائیبی؛ ادیان آفریقای شرقی؛ ادیان مصری؛ ادیان یونانی مآبی؛ ادیان هیمالیائی؛ ادیان ایبریائی؛ ادیان هندی؛ ادیان هندو اروپائی؛ ادیان آسیای مرکزی؛ ادیان بانتوئی؛ ادیان ایرانی؛ ادیان مالنزیائی؛ ادیان بین‌النهرین؛ ادیان گینه‌نو؛ ادیان نو (در آمریکا، اروپا، ژاپن)؛ ادیان اقیانوسیه؛ ادیان آمریکای شمالی، و دهها "گروه دین" دیگر. تعداد دینهای مفرد از این هم بیشتر است.

مباحث ذی‌ربط دیگر

مکاتب، مباحث و مفاهیم و مقولات کلیدی دینی که جای خود دارند، علاوه بر آنها مباحث و مقولات اخلاقی، و فرهنگی و اجتماعی بسیاری نیز که به نحوی با دین ارتباط دارند، مانند "دین و سیاست"؛ "دین و علم"؛ "فلسفه و دین"؛ "ادبیات و دین"؛ "فیزیک و دین"؛ "سینما و دین"؛ "انقلاب"؛ آرمانشهر (یوتوپیا)؛ شهر، جنگ و صلح و نظایر آن نیز هر یک مدخل و مقاله یا مقالاتی دارند. مکتبه‌ها و مفاهیم فلسفی نظیر اصالت تجربه؛ ایدئالیسم؛ آگزیستانسیالیسم؛ مکتب نوافلاطونی؛ و فیلسوفان بزرگ نظیر سقراط، افلاطون، ارسطو، افلوپین، کانت، هگل، و ایتهد، هایدگر و ویتگنشتاین نیز مطرح‌ند. حتی مکتبهائی که ربط منفی یعنی مخالف با دین دارند مانند ماتریالیسم، پوزیتیویسم منطقی، آتئیسم (الحاد)، و مارکسیسم نیز مطرح شده‌اند.

همچنین به شخصیت‌هایی که منتقد و مخالف دین بوده‌اند نظیر فوئر باخ، نیچه و فروید هر یک مقاله‌ای تخصیص داده شده است. و به بسی چیزها که در بادی نظر ربط مستقیم بین آنها و دین احساس نمی‌گردد ولی در واقع ربط دارند نظیر آب، آتش، آسمان، باران، ماهی و بسیاری حیوانات دیگر، خاکستر، نمک، آینه، خواب، خورشید، سکوت، رنگ، تدخین، تنباکو، دست، سر، مو، و دهها نظیر آنها نیز پرداخته شده است.

بدینسان دایرةالمعارف دین، ویراسته میرچا الیاده، گنجینه‌ای سرشار از

اطلاعات، و مرجعی موثق برای دین پڑوهان، فرهنگدوستان و دوستداران معارف معنوی و حقایق مینوی است.

* پی نوشتها و مأخذ:

۱. برای اطلاع از کتب مرجع، اعم از فرهنگ و دایرةالمعارف، درباره هردین، یادین به طور کلی، و به هر زبان ← مقاله "آثار مرجع" "reference works"، نوشته ادگار کرننتس Edgar Krentz، در دایرةالمعارف دین، که مورد بحث و معرفی در مقاله حاضر است و مشخصات آن در پی نوشت شماره ۵ همین ردیف درج شده است.
2. *Encyclopedia of Religion and Ethics*
3. James Hastings
۴. برای ارزیابی و نقادی دایرةالمعارف دین و اخلاق، ویراسته هیستینگز، نگاه کنید به مقاله "فرهنگها و دایرةالمعارفهای فلسفی" "Philosophical Dictionaries and Encyclopedias" نوشته ویلیام گریبر Will am Gerber در دایرةالمعارف فلسفه *The Encyclopedia of Philosophy*، ویراسته پل ادواردز، ج ۶، ص ۱۹۸. همچنین پیشگفتار جوزف کیتاگاو، بر همین دایرةالمعارف دین (زیر نظر الیاده)، ص ۱۳-۱۴. و مقاله ای درباره و تحت عنوان "James Hastings" در همین دایرةالمعارف دین. و مقاله "آثار مرجع" که در پی نوشت شماره ۱ مقاله حاضر به آن اشاره شد.
5. *The Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade editor in chief. New York, Macmillan Publishing Co; London, Collier Macmillan Publishers, 1987, 16 Vols.
6. *The Myth of The Eternal Return* [نگاه کنید به پی نوشت شماره ۱۲]
7. *The Sacred and the Profane*
8. *Patterns in Comparative Religion*
9. *Myth, Dreams, and Mysteries*
10. *History of Religious Ideas*
۱۱. چشم انداز اسطوره. ترجمه جلال ستاری. تهران، توس، ۱۳۶۲. نیز ← نقد کامران فانی بر همین کتاب در مجله معارف، شماره اول، مرداد - آبان ۱۳۶۳.
۱۲. اسطوره بازگشت جاودانه، مقدمه بر فلسفه ای از تاریخ. ترجمه بهمن سرکاراتی. تبریز، نیما، ۱۳۶۵.
۱۳. برای تفصیل بیشتر و دقیقتر درباره زندگی و آثار و روش و نگرش تحقیقی الیاده نگاه کنید به: مقاله جوزف کیتاگاو، همکار و همفکر نزدیک او، تحت عنوان "Mircea Eliade" در همین دایرةالمعارف. همچنین ← مؤخره آقای جلال ستاری بر ترجمه فارسی چشم انداز اسطوره، ص ۲۰۹-۲۱۹. و مقاله "چند نظر درباره پیش و روش پڑوهش میرچا الیاده"، نوشته جلال ستاری. کتاب توس، دفتر اول، تهران، انتشارات توس، ۱۳۶۳، ص ۱۶۷ - ۱۷۹.
14. *homo religiosus*
15. archetypes
۱۶. هرمنوتیک hermeneutics از ریشه یونانی است و معنای اصلی آن ترجمه و شرح یا تفسیر است؛ و با کلمه هرمن ارتباط دارد. هرمنوتیک ابتدا، و قرنهای، به تفسیر کتب مقدس یهود و نصا را اطلاق می شده است ولی شلایر ماخر (۱۷۶۸ - ۱۸۳۴) فیلسوف و متکلم بزرگ آلمانی تأمل تازه ای در آن کرد و توسع بیشتری به آن داد. سپس دیلتای کوشید که آن را مبنای تدوین و مطالعه "علوم فرهنگی" کند و از آن نوعی روش شناسی بسازد. رفته رفته هرمنوتیک تبدیل به نوعی نظریه معرفت و شناخت شناسی شد. و در پڑوهشهای علوم انسانی و اجتماعی، علی الخصوص در فلسفه، زبان شناسی، نقد ادبی و هنری شایع شد. ماکس وبر (در جامعه شناسی

دین) و هایدگر و ویتگنشتاین و کاسیرر و گادامر و ریکور و عده‌ای دیگر از متفکران و فلاسفه و فرهنگ‌پژوهان قرن بیستم روش و رهیافت هرمنوتیکی داشتند. هرمنوتیک با پدیدارشناسی (فنونولوژی) شباهتهای اساسی دارد. هرمنوتیک تفسیر همدلانه و تأویل اصل جویانه است، و اصل بر این است که با تفسیر به رأی و برداشت شخصی و آزاد فاصله داشته باشد. هرمنوتیک دو روایت یا نظریه عمده دارد. نخست اینکه: باید به مدد "جهش شهودی" کوشش شود که معنای نهفته و حاق واقع يك لفظ یا مفهوم یا عبارت یا اشارت یا پدیده (اعم از دینی یا غیردینی) یا پس زدن حجابهای زبانی و زمانی و تاریخی و فرهنگی، دریافت شود. روایت دوم تقریباً عکس این است و بر آن است که رهائی از تخته بند تاریخ و زبان و زمان و زمانه و فکر و فرهنگ هر دوره‌ای برای مفسران آن دوره ناممکن است، لذا ناگزیر باید از "افق" خود به متن یا پدیده موردنظر بنگرند.

یکی از معاصران معادل "زندآگاهی" را برای آن پیشنهاد کرده است. هانری کربن اسلامشناس و تشیع‌شناس شهیر که خود نگرش پدیدار شناسانه و هرمنوتیکی داشت، این کلمه را معادل با "تأویل"، مخصوصاً "تأویل باطنی" و "کشف المحجوب" شمرده است.

در این زمینه مقالات و کتابهای بسیاری نوشته شده است. از جمله ← مقاله hermeneutics نوشته فان ا. هاروی در همین دایره‌المعارف دین که کتابشناسی توصیفی جامعی دارد. نیز ← "تأویل قرآن و حکمت معنوی اسلام" [بخشی از تاریخ فلسفه اسلامی، نوشته هانری کربن]. ترجمه دکتر رضا داوری، معارف اسلامی (نشریه سازمان اوقاف)، شماره ۱۱، خردادماه ۱۳۴۹، ص ۱۹-۲۶. نیز ← مقدمه فرانسوی کربن بر جامع‌الحکمتین ناصر خسرو؛ و مقاله "در باره یادنامه فرانسوی هانری کربن" نوشته دکتر سیدجواد طباطبائی. در نشر دانش، سال پنجم، شماره سوم، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۴، ص ۴۶-۴۸.

17. irreducible

18. nonliterate

۱۹. reductionism: تجزیه مفرد و باز بردن بیجای يك امر بسیط و اصیل، به عناصر و مواد دیگر.

20. Joseph M. Kitagawa

21. H. Richard Niebuhr

22. Wilfred Cantwell Smith

23. Soteriology

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی